

Ἡ Θεολογία ὡς συμβολή
στον πεδίο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν:
ἡ σχέση της μέ τήν ἐκπαίδευση
καί ὁ διάλογος μέ τήν Κοινωνιολογία*

Νικολάου Ἀ. Δεναξᾶ**

Εἰσαγωγή

Ἡ ὀπτική τοῦ παρόντος ἄρθρου δέν ἐντάσσεται στό πλαίσιο μιᾶς «ἀπολογητικῆς» ὑπέρ τῆς ἐπιστήμης τῆς Θεολογίας σέ σχέση μέ τήν Κοινωνιολογία καί τίς ὑπόλοιπες κοινωνικές ἐπιστήμες ἢ τὸ ἀντίθετο. Στή σημερινή ἐποχή τῆς ἐπιτηδευμένης ἀμετροέπειας καί ἐνὸς ἐπιθετικοῦ μετανεωτερικοῦ ἀναθεωρητισμοῦ, ὅχι μόνον οἱ ἐπιστήμες ἀλλὰ καί ἡ ἴδια ἡ φύση καί οἱ κανόνες ποῦ τήν διέπουν φαίνεται πῶς ἐπιχειρεῖται νά ἀποδομηθοῦν καί νά ἀπαξιωθοῦν στό πλαίσιο μιᾶς –μᾶλλον ἐπικίνδυνης– μετανθρωπιστικῆς «κουλτούρας τῆς ἀκύρωσης».

Ἡ Δ' Βιοτεχνολογική Ἐπανάσταση ἔχει ἤδη ἐπιφέρει σημαντικές ἀλλαγές στίς κοινωνίες καί στίς κοινωνικές σχέσεις, προτάσσοντας τόν ἔντιμο, δημιουργικό καί παραγωγικό διάλογο κυρίως τῶν ἀνθρωπιστικῶν καί κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, στήν προοπτική τῆς ἀνάπτυξης γόνιμης καί ἐποικοδομητικῆς κριτικῆς ἀπέναντι στίς ὅποιες στρεβλώσεις καθὼς καί τοὺς κινδύνους ποῦ φαίνεται πῶς διαχέονται ταχύτατα.

* Τὸ παρὸν ἄρθρο ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή εἰσήγησης, ἡ ὁποία ἐξεφωνήθη στό διεπιστημονικὸ συνέδριο μέ θέμα: «Θρησκεία – Ἐκπαίδευση – Διαπολιτισμικότητα», ποῦ συνδιοργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἱ. Μητρόπολη Πειραιῶς, τὸ Ἐργαστήριο Θρησκευολογίας Ε.Κ.Π.Α. καί τὴ Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης Πειραιᾶ, στίς 23 Νοεμβρίου 2023.

** Ὁ Νικόλαος Ἀ. Δεναξᾶς εἶναι Ἐπίκ. Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Οί θρησκείες, ως οργανωμένα συστήματα δοξασιών και λατρευτικών πράξεων, φαίνεται πώς συμβάλλουν στην κοινωνική ένταξη και στην κοινωνική συνοχή. Είναι δε σαφές πώς τὸ ἀποδομητικὸ πνεῦμα τῆς ἐπιθετικῆς ἀναστοχαστικότητος τῆς μετανεωτερικότητος ἀντιλαμβάνεται τὶς θρησκείες περισσότερο ὡς «κοινωνικὴ κατασκευὴ» καὶ λιγώτερο ὡς κοινωνικὴ ἀναγκαιότητα¹. Παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι ἐπίσης σαφές πώς ὁ Θεός «δὲν πέθανε» καὶ οἱ θρησκείες δὲν ἐξαφανίστηκαν². Στὸ πλαίσιο δὲ τῆς κοινωνιολογικῆς διερεύνησης τῆς ἐκπαίδευσης, ἀναδεικνύεται ἡ σημαντικότητά τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης καὶ ἀγωγῆς, ὡς ἰδιαίτερου κοινωνικοποιητικοῦ παράγοντα. Ἡ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση καὶ ἀγωγή συνιστοῦν ἓνα πολὺ εὐαίσθητο καὶ ταυτόχρονα πολυδιάστατο ζήτημα, τὸ ὁποῖο σίγουρα δὲν μπορεῖ νὰ προσεγγισθεῖ μὲ ἐπιπολαιότητα καὶ στρατευμένους ἰδεολογικὰ ἢ πολιτικὰ ἀφορισμούς.

Προσέτι, στὸ ἀπαιτητικὸ σύγχρονο πλαίσιο τῆς διεπιστημονικότητος, δύναται νὰ ἀναπτυχθεῖ ἓνας γόνιμος, ἐντιμος καὶ δημιουργικὸς διάλογος ἀνάμεσα στὴν Κοινωνιολογία καὶ τὴ Θεολογία. Ἡ ἐποχὴ μας ἀπαιτεῖ ἀνοιχτοὺς ὀρίζοντες καὶ κατὰ συνέπεια ἀνοιχτό, πλατὺ δημοκρατικὸ πλαίσιο διαλόγου, συνεννόησης καὶ σεβασμοῦ, στοιχεῖα ποὺ προάγουν τὴ διεπιστημονικότητα καὶ ἐνισχύουν τὴ θέση τόσο τῆς Κοινωνιολογίας ὅσο καὶ τῆς Θεολογίας³. Ἡ Θεολογία δέ, καὶ ὡς κοινωνικὴ πλέον ἐπιστήμη, δύναται νὰ συμβάλει ἀποφασιστικὰ στὴ διερεύνηση καὶ οὐσιαστικὴ κατανόηση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, τῶν κοινωνικῶν διαντιδράσεων καὶ ἀλληλεπιδράσεων, μὲ ἀναφορὰ στὶς θρησκευτικὲς κοινότητες.

1. Γιὰ τὴν «κοινωνικὴ κατασκευὴ τῆς Θρησκείας» βλ. Π. Καραμούζης, *Ἡ Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας μεταξὺ ἐκπαίδευσης καὶ Κοινωνίας*, ἐκδ. Κάλλιπος, Ἀθήνα 2015, σ. 21 κ.έ.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ W. Franke, "The deaths of God in Hegel and Nietzsche and the crisis of values in secular modernity and post-secular postmodernity", *Religion and the Arts* 11, 2 (2007), σσ. 214-241· Οἱ. Clément, *Ἡ Θεολογία μετὰ τὸν «θάνατο τοῦ Θεοῦ»*, ἐκδ. Ἀθηνᾶ, Ἀθήνα 1973.

3. Γιὰ τὸν διάλογο Θεολογίας-Κοινωνιολογίας, τὴν πολυπλοκότητα καὶ τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάστηκαν ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ., βλ. Νίκη Παπαγεωργίου, «Ἡ πρόσληψη τῆς Κοινωνιολογίας ἀπὸ τὴ Θεολογία: θεσμικὲς καὶ πρακτικὲς ὀφειλές», *Σύνθεσις* 2 (2012), σσ. 104-110.

Για τον διάλογο της Θεολογίας-Κοινωνιολογίας

Στο πεδίο της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας είναι σαφές η θέση που έχουν οι θρησκείες στην προοπτική της κοινωνικοποίησης, αφού: «πρωταρχική λειτουργία της θρησκείας είναι να δώσει νόημα στην ανθρώπινη ύπαρξη», κάτι που είναι «άπαραίτητο για την κοινωνικοποίηση, τη μετάβαση από τον ζώωδη οργανισμό στο άτομο»⁴. Η Θρησκεία επομένως θεωρείται αυτόνομο φαινόμενο, σημαντικός παράγοντας «και όχι προϊόν της κοσμικής πραγματικότητας και ιστορίας»⁵. Ο σημαντικός καθηγητής της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας P. Berger άσκει έντονη κριτική στη «θεωρία της εκκοσμίκευσης», θεωρώντας την έσφαλμένη, κάνοντας λόγο για άπο-εκκοσμίκευση του κόσμου και του δημόσιου χώρου⁶. Για τον Berger, η Θρησκεία και οι θρησκευτικές κοινότητες είναι σε θέση να προστατέψουν τους ανθρώπους από καταστάσεις ανομίας, διάχυσης και προώθησης ενός ανορθολογικού –όπως εκδηλώνεται και στις ημέρες μας– αμοραλισμού, νομιμοποιώντας τους κοινωνικούς θεσμούς, αποδίδοντας σε αυτούς οντολογική βαρύτητα⁷.

Η Gr. Davie έπισημαίνει πώς: «[...] η κοινωνιολογία της θρησκείας στοχεύει στην ανακάλυψη των μοντέλων της κοινωνικής ζωής που συνδέονται με τις ποικίλες μορφές θρησκείας και στην έρμηνεία των δεδομένων που προκύπτουν»⁸. Έπειδή λοιπόν καμμία θρησκεία δεν εκδηλώνεται με έναιο τρόπο στον δημόσιο-κοινωνικό χώρο, ίσως είναι

4. Β. Γιούλτσης, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, έκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 60.

5. Βλ. Άπ. Νικολαΐδης, *Κοινωνιολογία των αίρέσεων*, έκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2009, σ. 23.

6. Βλ. P. Berger, “The Desecularization of the World. A Global Overview” στο: Michaela Pfadenhauer, *The new sociology of knowledge, The Life and Work of Peter L. Berger*, Transaction Publishers, New Brunswick & London 2013, σσ. 61-76· V. Karpov, “Desecularization: A Conceptual Framework”, *Journal of Church and State* 52, 2 (2010), σσ. 232-270· βλ. επίσης Κ. Κωτσιόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση. Κατασκευή και Πραγματικότητα*, έκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 211.

7. P. Berger, *The sacred canopy: elements of a sociological theory of religion*, Garden city, New York 1967, σσ. 50, 100· βλ. επίσης Κ. Κωτσιόπουλος, *Ανάλεκτα Κοινωνιολογίας του Χριστιανισμού*, έκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 274.

8. Grace Davie, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, μετάφρ. Εύαγγελία Λίλιου, έκδ. Κριτική, Αθήνα 2010, σ. 26.

χρήσιμη τελικά ή γνώση των δογματικών ἀληθειῶν των θρησκειῶν⁹, τῆς ἱστορικῆς τους πορείας καὶ προοπτικῆς, προκειμένου νὰ ἐξηγηθοῦν ἀκριβέστερα καὶ ἀποτελεσματικώτερα οἱ κοινωνικὲς διαστάσεις τους¹⁰.

Φαίνεται πὼς ἡ Κοινωνιολογία σὲ γενικὲς γραμμὲς δὲν μπορεῖ ἀπὸ μόνη της νὰ ὑπείσέλθῃ σὲ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν αὐστηρὰ τὰ θρησκευτικὰ δόγματα¹¹. Γι' αὐτό, στὸ ἀπαιτητικὸ σύγχρονο πλαίσιο τῆς διεπιστημονικότητος, δύναται –καὶ ἴσως νὰ ἐπιβάλλεται τελικά– νὰ ἀναπτυχθεῖ ἓνας γόνιμος, ἐντιμος καὶ δημιουργικὸς διάλογος ἀνάμεσα στὴν Κοινωνιολογία καὶ τὴ Θεολογία¹². Σὲ σχέση μὲ τὰ παραπάνω ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἐνδιαφέρουσα ἄποψη πὼς: «Ἡ θρησκεία γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦν οἱ κοινωνιολόγοι τῆς θρησκείας, εἶναι συνήθως κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ θρησκεία ποὺ ζοῦν οἱ ἄνθρωποι στὴν καθημερινή τους ζωὴ»¹³. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ἡ Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας φαίνεται νὰ «καλύπτει μόνο μιὰ πλευρὰ προσέγγισης τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου»¹⁴.

Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ πραγματικὴ ἀδυναμία τῆς Κοινωνιολογίας νὰ διατυπώσῃ ἀκόμη καὶ ἓναν ἐνιαῖο ὀρισμὸ γιὰ τὸ τί εἶναι

9. Σὲ σχέση μὲ τὴν κοινωνικὴ δυναμικὴ των δογμάτων ὁ Ἀπ. Νικολαΐδης τονίζει ὅτι: «Κανένα δόγμα δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλὰ μέσο παρέμβασης στὴν κοσμικὴ πραγματικότητα. Μὲ ὅρους θρησκευτολογικούς, τὸ δόγμα εἶναι στὴν πλευρὰ τοῦ θεωρούμενου ὡς ἱεροῦ, ἁγίου, ἀπόμακρου, ἀκοινώνητου, φοβεροῦ» (Ἀπ. Νικολαΐδης, *Δόγματα καὶ Κοινωνία*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2009, σ. 37). Βλ. ἐπίσης Λ. Φιλιππίδης, *Ἡ ἱστορία των θρησκευμάτων καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ Θεολογίᾳ*, τύποις Πυρσοῦ, Ἀθῆναι 1938, σ. 70.

10. Ὁ Β. Γιούλτσης, (ὁ.π., σ. 54), ἀναφερόμενος στὸν Weber καὶ τὸν Yinger, παρατηρεῖ πὼς: «Ἡ κατανόηση [τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου] εἶναι μιὰ δύσκολη προσέγγιση, ἀλλὰ ἐξασφαλίζει τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀρχικῆς προσπάθειας, ποὺ εἶναι ἡ καλύτερη γνώση καὶ ἡ ἀποφυγὴ σφαλμάτων ἀπὸ προκατάληψη ἢ γενικεύσεις. Εἰδικὰ τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο, ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη κατανόηση ἀπὸ τὸν ἐρευνητὴ, γιὰ νὰ τοῦ ἀποκαλύψῃ τὰ πιδ σημαντικὰ ἀπὸ τὰ κρυφὰ καὶ ἀδιόρατα μυστικά του».

11. Κ. Κωτσιόπουλος, *Ἀνάλεκτα Κοινωνιολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ὁ.π., σ. 251.

12. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ E. G. Talbott, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει πὼς ἡ σχέση κάθε ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεό-Πατέρα προσδιορίζει τὴ σχέση του μὲ τὸν συνάνθρωπό του, τὸν ἀδελφό του. Ἄρα, τοιοῦτοτρόπως ἡ Θεολογία συμπληρώνει τὴν Κοινωνιολογία. Βλ. E. G. Talbott, "The relation between Theology and Sociology", *The Biblical World* 46, 3 (1915), σ. 162· βλ. ἐπίσης S. Mathews, "The social origin of Theology", *The American Journal of Sociology* 18, 3 (1912), σσ. 289-317.

13. Γ. Μαντζαρίδης, *Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 14.

14. Ἀπ. Νικολαΐδης, *Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2007, σ. 81.

θρησκεία, έξ αιτίας της πολυδιάσπασης της κοινωνιολογικής σκέψης που ίσως να άντανακλᾷ καὶ τὴν πολυδιάσπαση τοῦ δημόσιου-κοινωνικοῦ χώρου, μὲ τὴ βαθύτερη κοινωνιολογικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας νὰ ἀποδεικνύεται μᾶλλον ἀνέφικτη¹⁵. Ἴσως νὰ δικαιώνεται τρόπον τινὰ καὶ ἡ ἄποψη τοῦ ἀειμνήστου Γερμανοῦ κοινωνιολόγου U. Beck, πὼς τελικὰ οἱ σύγχρονες κοινωνικὲς καὶ ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπαλλαγοῦν, νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὶς ἀπολυτότητες τῶν «μεθοδολογικῶν ἐθνικισμῶν», στὴν προοπτικὴ ἐμπέδωσης ἐνὸς ἐπιστημολογικοῦ κοσμοπολιτισμοῦ¹⁶.

Ἡ θρησκεία δὲν εἶναι κάτι τὸ ἀφηρημένο ἢ τοῦλάχιστον δὲν ἐκδηλώνεται μὲ ἀφηρημένο τρόπο στὸν δημόσιο-κοινωνικὸ χώρο. Προκύπτει ὡς ἱστορικὰ καταγεγραμμένη κοινωνικὴ ἀνάγκη ἀναφορᾶς τῶν ἀνθρώπων, στὴν προοπτικὴ τῆς ἐνίσχυσης τῆς ταυτότητάς τους ὡς πρόσωπα, σύνολα καὶ ὑποσύνολα¹⁷. Θὰ ἦταν ἄδικο γιὰ τὴν Κοινωνιολογία νὰ ἀπέχει ἀπὸ αὐτὸν τὸν διάλογο, ἐλέω ὑπαρκτῶν ἀντιθρησκευτικῶν ἰδεοληπτικῶν ὀχυρώσεων καὶ ἐνίοτε ἀκαδημαϊκῶν ἐγωισμῶν, καθὼς πρόκειται γιὰ μία νεαρὴ ἐπιστήμη, ἐν σχέσει πάντοτε πρὸς αὐτὴν τῆς Θεολογίας. Ἡ ἐποχὴ μας ἀπαιτεῖ ἀνοικτοὺς ὀρίζοντες καὶ κατὰ συνέπεια ἀνοικτό, πλατὺ δημοκρατικὸ πλαίσιο διαλόγου, συνεννόησης καὶ σεβασμοῦ – στοιχεῖα ποὺ προάγουν τὴ διεπιστημονικότητα καὶ ἐνισχύουν τὴ θέση τόσο τῆς Κοινωνιολογίας ὅσο καὶ τῆς Θεολογίας¹⁸.

15. Γ. Μαντζαρίδης, ὁ.π.

16. Βλ. U. Beck, "Global generations in World Risk Society", *Revista CIDOB d' Afers Internacionals* 82-83 (2008), σσ. 203-216. Γίνεται δὲ σαφὲς πὼς «ἡ κοινωνία τῶν πιστῶν», δὲν συγκρούεται ἀπαραίτητα μὲ «τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν», καθὼς εἶναι δυνατόν Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία νὰ συνεργάζονται μὲ πνεῦμα ἀλληλοσεβασμοῦ καὶ κοινωνικῆς εὐθύνης· βλ. Κ. Κωτσιόπουλος, «Θεσμὲς καὶ χάρισμα ἐξ ἐπόψεως Κοινωνιολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ», *Θεολογία* 88, 3 (2017), σ. 120.

17. Ὁ Β. Γιούλτσης, ἀναφερόμενος στὸν Durkheim, ἀναδεικνύει τὴν ἄποψη τοῦ μεγάλου κοινωνιολόγου πὼς: «Ἡ θρησκεία θεωρεῖται ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης». Β. Γιούλτσης, *Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας*, ὁ.π., σ. 142. Πάλι σὲ σχέση μὲ τὸν Durkheim, ὁ Δ. Τσαούσης ἀναφέρει πὼς «οἱ μεγάλοι κοινωνικοὶ θεσμοὶ γεννήθηκαν μέσα στὴ θρησκεία [...] ἂν ἡ θρησκεία γέννησε ὅλα ὅσα εἶναι οὐσιώδη γιὰ τὴν κοινωνία, εἶναι γιὰ τὴν ἰδέα τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς θρησκείας»· Δ. Τσαούσης, *Ἡ κοινωνία μας*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2005, σσ. 217-218.

18. Εἶναι μᾶλλον ἄδικο, εἰδικὰ στὸ πλαίσιο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ γνωστικοῦ ἀντικειμένου τῆς Κοινωνιολογίας τῆς Θρησκείας, ἡ ἴδια ἡ Κοινωνιολογία νὰ ἐκδηλώνεται καὶ νὰ παρουσιάζεται μέσα ἀπὸ φοβικὰ σύνδρομα, στὴν προοπτικὴ τῆς δῆθεν προστασίας

Δὲν μποροῦμε νὰ παραβλέπουμε τὸ γεγονὸς ὅτι: «Ἡ ἀκαδημαϊκὴ θεολογικὴ ἔρευνα, ὅχι μόνον ἐφαρμόζει τὶς ἀντίστοιχες μεθόδους τῶν θύραθεν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ καὶ συντέλεσε ἱστορικὰ ὡς χριστιανικὴ κοσμοθεωρία στὴ συστηματικὴ ἀνάπτυξη καὶ πρόοδο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν»¹⁹.

Δὲν εἶναι τυχαία καὶ ἡ διαπίστωση πὼς ἡ Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας: «[...] δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐπαλήθευση ἢ τὴ διάψευση τῆς θρησκευτικῆς πράξης καὶ ζωῆς [...]»²⁰, καθὼς ἐνδιαφέρεται –ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνδιαφέρεται– γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀλήθεια, τὴν παρατήρηση καὶ ἀνάλυση αὐτῆς, πέρα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ στενὸ πλαίσιο τῆς ὅποιας στρατευμένης «ὀρθότητος» ἢ καὶ ἐρευνητικῆς σκοπιμότητος²¹. Κάθε ἀντίθετη συζήτηση κρίνεται ὡς ἀντιεπιστημονικὴ καὶ ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν ἴδια τὴν Κοινωνιολογία, καθὼς κινδυνεύει νὰ τὴν ἐπιστρέψει 100 χρόνια πίσω, λίγα χρόνια δηλαδὴ μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ μεγάλου κοινωνιολόγου Max Weber. Ἡ κοινωνιολογία ἄλλωστε εἶναι μόνον

τῆς ἀπὸ τὴν ὑποβάθμισή της σὲ θεραπαινίδα τῆς Θεολογίας ἢ τῆς ἀνάπτυξης μιᾶς «θεολογίζουσας κοινωνιολογίας». Τέτοιους προβληματισμοὺς ἐκφράζει καὶ ὁ Β. Φίλιπς, ἀναφερόμενος στὸν ἐπικριτὴ τοῦ Μ. Weber Ο. Spaun. Βλ. Β. Φίλιπς, *Μὰξ Βέμπερ: Συστηματικὴ Κοινωνιολογία καὶ Μεθοδολογία*, ἐκδ. Νέα Σύνορα, Ἀθήνα 1976, σ. 234. Κάτι τέτοιο ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύει, καθὼς ἴδιος ὁ Weber ἐπιδίωκε ξεκάθαρα τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐλεύθερης καὶ ἀκηδεμόνευτης ἐπιστημονικῆς κοινωνιολογικῆς ἔρευνας. Ὁ Jaspers, ἐκφωνώντας τὸν ἐπικήδειο τοῦ Weber εἶχε τονίσει σχετικὰ πὼς: «ἡ ἀξίωση τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς ἀξιολόγησης ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ παρατήρηση δὲν σημαίνει ἀδιαφορία ἀπέναντι στὴ ζωὴ» καὶ ἄρα ὀχύρωση πίσω ἀπὸ ιδεολογήματα καὶ πάσης φύσεως «ὀρθότητες» ποὺ ἐκδηλώνονται στὸν σύγχρονό μας δημοσιο-κοινωνικὸ χώρο, ἀδιαφορία τελικὰ γιὰ τὴν ἴδια τὴν κοινωνικὴ ἀλήθεια. Βλ. Νικολίτσα Γεωργοπούλου, *Μελετήματα Ἡθικῆς*, Ἀθήνα 1995, σ. 173.

19. Σπ. Τσιτσιγκός, *Θρησκεία καὶ Ἐπιστήμη*, ἐκδ. Tremendum, Ἀθήνα 2010, σ. 431.

20. Ἀπ. Νικολαΐδης, *Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας*, ὁ.π., σ. 81.

21. Ἦδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1990, διατυπώνεται ἡ ἄποψη πὼς εἶναι δυνατόν οἱ διάφορες χρηματοδοτήσεις –κυρίως ὅσες δὲν προέρχονται ἀπὸ ἐπίσημους καὶ ἀναγνωρισμένους φορεῖς καὶ ἰδρύματα– νὰ ἀλλοιώσουν τὴν ἴδια τὴν ἐπιστημονικὴ μεθοδολογία τῆς Κοινωνιολογίας. Εἰδικὰ γιὰ ἓνα εὐαίσθητο καὶ ιδιαίτερα σοβαρὸ ζήτημα, ὅπως αὐτὸ τῆς ἐπιρροῆς καὶ ἐπίδρασης τῆς Θρησκείας καὶ τῶν θρησκευτικῶν πολιτισμῶν σὲ μία σειρὰ ἀπὸ τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος, δυστυχῶς δὲν εἶναι λίγες οἱ φορὲς ποὺ ὁ ὡς ἄνω προβληματισμὸς φαίνεται νὰ μὴ συγκινεῖ κάποιους –εὐτυχῶς ἐλάχιστους– συγχρόνους μας κοινωνιολόγους. Βλ. σχετικὰ Jennifer Platt, “Has funding made a difference to research methods?”, *Sociological Research Online* 1, 1 (1996), σσ. 69-79.

μία από τις έπιστήμες που μελετούν την ανθρώπινη κοινωνία²². Δεδομένου δὲ ὅτι «[...] σὲ ὁλόκληρη τὴν ἱστορία δὲν ὑπάρχει οὔτε μιὰ θρησκεία χωρὶς θρησκευτικὴ κοινότητα [...]»²³, ὁ ρόλος τῆς Θεολογίας, ὡς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, δύναται νὰ συμβάλει ἀποφασιστικὰ στὴ διερεύνηση καὶ οὐσιαστικὴ κατανόηση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, τῶν κοινωνικῶν διαντιδράσεων καὶ ἀλληλεπιδράσεων μὲ ἀναφορὰ στὶς θρησκευτικὲς κοινότητες²⁴. Στὸ πλαίσιο τοῦ ὡς ἄνω προβληματισμοῦ, διατυπώνεται καὶ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας γίνεται πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἐξετάζοντας ὅχι ἀπλῶς τὴ γενικὴ μορφή ἢ τὸ γενικὸ ἀποτύπωμα μιᾶς θρησκείας ἀλλὰ ὅταν αὐτὴ μπορεῖ καὶ ἀναπτύσσεται ὡς Κοινωνιολογία μιᾶς συγκεκριμένης θρησκείας καὶ θρησκευτικῆς ὁμολογίας²⁵.

Ἰδιαίτερη δὲ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστήμης τῆς Κοινωνιολογίας μὲ τὸν χριστιανισμό. Κατ' ἀρχὴν ἡ ἐπιστήμη τῆς Κοινωνιολογίας στηρίζεται τὴ συνολικὴ τῆς μεθοδολογία στὴν παρατήρηση καὶ καταγραφὴ τοῦ συγκεκριμένου, τῆς ἴδιας δηλαδὴ τῆς κοινωνίας. Ἔτσι καὶ ὁ χριστιανισμός, ἔχει κυρίαρχη ἀναφορὰ στὸ συγκεκριμένο, πὺν εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Ὑπάρχει δὲ καὶ ἡ ἄποψη ὅτι: «τὰ θρησκευτικὰ περιβάλλοντα τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν, συνετέλεσαν στὴν ἀνάδυση τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ»²⁶. Χαρακτηριστικὲς εἶναι καὶ οἱ ἀπόψεις πὺν σχετίζουν τὸν ἰδιαίτερο ρόλο στὴ γένεση τῆς Γενικῆς Κοινωνιολογίας μὲ τὴν πορεία ἐξάπλωσης τοῦ Κοινωνικοῦ Εὐαγγελίου στὶς Η.Π.Α.²⁷.

22. Βλ. Δ. Τσαούσης, *Ἡ κοινωνία μας*, ὁ.π., σ. 11.

23. Ὁ.π., σ. 218.

24. Ὁ Β. Γιούλτσης παρατηρεῖ σχετικὰ πῶς: «[...] ἡ θρησκευτικὴ σφαῖρα συναρτᾶται στὸ εὐρὸν κοινωνικὸ σύστημα μὲ πολὺμορφους δεσμούς, καὶ παρὰ τὴν ἰδιαιτερότητά της ὡς ὑποσύστημα, δὲν εἶναι λογικὸ νὰ ἀποσπᾶται καὶ νὰ μελετᾶται ἔξω ἀπὸ τὶς ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις καὶ σχέσεις της μὲ τὴν ὅλική κοινωνία». Β. Γιούλτσης, *Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας*, ὁ.π., σ. 42. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Ἀπ. Νικολαΐδης, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει πῶς: «Θεολογία καὶ Κοινωνιολογία, συναντιοῦνται στὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, στὰ φαινόμενα, θρησκευτικὰ ἢ κοινωνικὰ καὶ στοὺς θεσμούς [...] ἡ Θεολογία συμβάλλει στὶς ἐρευνητικὲς δραστηριότητες τῆς Κοινωνιολογίας τῆς Θρησκείας μὲ τὴν κοινωνικὴ τῆς διδασκαλία [...]». Ἀπ. Νικολαΐδης, ὁ.π., σ. 75.

25. Γ. Μαντζαρίδης, ὁ.π., σ. 18.

26. Ὁ.π.

27. Βλ. J.-P. Williaime, *Κοινωνιολογία τῶν Θρησκειῶν*, μετάφρ. Ἀναστασία Καραστάθη.

Ὁ M. Weber, μὲ τὴν ἀνάδειξη τῆς προτεσταντικῆς ἠθικῆς στὸ κυρίαρχο πνεῦμα τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀποτελεῖ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ ἐρευνητικὰ ζητήματα ποὺ ἀναδεικνύουν τὴ θρησκεία ὡς δογματικὴ ἀλήθεια ποὺ ἐπηρεάζει τὶς κοινωνικὲς σχέσεις. Ἔχει δὲ ἀξία νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Weber δὲν ἀγνοεῖ καὶ κυρίως δὲν ἀδιαφορεῖ γιὰ τὶς δογματικὲς καὶ ἄρα κοινωνικὲς καὶ πολιτισμικὲς διαφορὲς τῆς χριστιανοσύνης. Γι' αὐτό, ἀποφεύγοντας τὶς γενικεύσεις καὶ ἔχοντας πλήρη εἰκόνα γιὰ τὶς ἀλήθειες τοῦ κάθε δόγματος, κατόρθωσε μέσα ἀπὸ τὸ βασικὸ μεθοδολογικὸ ἐργαλεῖο τῆς ἀξιολογικῆς οὐδετερότητας νὰ ἐντοπίσει τὶς ποιοτικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν Δυτικὸ καὶ τὸν Ἀνατολικο-ορθόδοξο χριστιανισμό²⁸. Συγκεκριμένα, ἐστιάζοντας στὶς θρησκευτικὲς κοινότητες τῆς Ρωσίας, παρατήρησε τὶς ἐπιδράσεις στὶς κοινωνικὲς σχέσεις ἐνὸς θρησκευτικοῦ κοινοτισμοῦ ποὺ φαίνεται νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ Ὁρθόδοξη πίστη²⁹. Ἀξιόλογη θεωρεῖται καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ μαθητῆ καὶ φίλου τοῦ Weber E. Troeltsch, ὁ ὁποῖος ὡς θεολόγος καὶ κοινωνιολόγος τῆς θρησκείας «στηρίζεται κατ' ἐξοχὴν σὲ μιὰ Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ [...] διαθέτει μιὰ περιεκτικὴ καὶ ὀλοκληρωμένη γνώση τόσο τῆς Θεολογίας ὅσο καὶ τῆς θρησκευσιολογίας [...]»³⁰.

Ἡ βιωματικότητα ὡς κοινωνικὸ στοιχεῖο στὴ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση

Στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνιολογικῆς διερεύνησης τῆς ἐκπαίδευσης, ἀναδεικνύεται ἡ σημαντικότητά τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης καὶ ἀγωγῆς ὡς σημαντικοῦ κοινωνικοποιητικοῦ παράγοντα. Ὁ συλλογισμὸς αὐτὸς στηρίζεται κυρίως στὴν ἀντίληψη ποὺ προβάλλεται καὶ ἀπὸ τὴν Κοινω-

ἐκδ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 2004, σ. 65· βλ. ἐπίσης Κ. Κωτσιόπουλος, ὁ.π., σ. 245.

28. Βλ. Nataša Jovanović-Ajzenhamer, "Max Weber on Russia and Orthodoxy: an analysis of the collectivist ethical basis of eastern Christianity", στό: M. Blagojević, Dr. Todorović (eds.), *Traditional and Non-traditional religiosity. (A Thematic Collection of Papers of International Significance)*, Institute of Social Sciences, Yugoslav Association for the Scientific Study of Religion, Belgrade and Niš 2019, σσ. 206-225.

29. Ὁ.π.

30. Ἀπ. Νικολαΐδης, *Κοινωνιολογία τῶν αἱρέσεων*, ὁ.π., 2009, σ. 21· βλ. ἐπίσης J. L. Adams, "Ernst Troeltsch as analyst of Religion", *Journal for the Scientific Study of Religion* 1, 1 (1961), 98-109.

νιολογία της Θρησκείας, ότι η θρησκεία νοηματοδοτεί την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη και αποτελεί στοιχείο απαραίτητο για τη «μετάβαση από τον ζώωδη οργανισμό στο άτομο»³¹. Επομένως, η θρησκευτική εκπαίδευση και αγωγή είναι ένα πολύ ευαίσθητο και ταυτόχρονα πολυδιάστατο ζήτημα, το οποίο δεν μπορεί να προσεγγίζεται με επιπολαιότητα³².

Παρατηρείται τελευταία η τάση είτε περιορισμού σε βαθμό κατάργησης είτε αλλαγής στο πλαίσιο μιās προσαρμογής στίς «άπαιτήσεις των καιρών» του θρησκευτικού μαθήματος. Αυτή η τάση και η δυναμική της έχει ανοίξει εδώ και καιρό έναν ιδιαίτερο διάλογο ανάμεσα σε όσους επιμένουν στη «Θρησκευτιολογική» εκπαίδευση και αγωγή και σε όσους θεωρούν πως –και με βάση το ισχύον Σύνταγμα– το θρησκευτικό μάθημα πρέπει να συνιστά στην ουσία αποκωδικοποίηση των θρησκευτικών προσλαμβανουσών από τη ζωή των εκπαιδευομένων που έχουν αναφορά στην κυρίαρχη θρησκεία της χώρας, δηλαδή το χριστιανικό ορθόδοξο δόγμα³³. Εν πάση περιπτώσει, η Θρησκευτιολογία σήμερα δεν εξυπηρετεί τους σκοπούς της μέσα από συγκρητισμούς και επιτηδευμένες άπροσδιοριστίες αλλά μέσα από την ουσιαστική γνώση της διδασκαλίας των θρησκευτικών δογμάτων και παραδόσεων, στην προοπτική έμπέδωσης ενός έντιμου και ουσιαστικού διαλόγου ανάμεσα

31. Β. Γιούλτσας, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, ό.π., σ. 60.

32. Βλ. Κ. Δεληκωνσταντής, «Η λειτουργική αγωγή των παιδιών διαμέσου του μαθήματος των Θρησκευτικών», *Πρακτικά ΙΑ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ίερων Μητροπόλεων*, [Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 24], έκδ. Κλ. Έκδόσεων της Ε.Μ.Υ.Ε.Ε., Αθήναι 2010, σσ. 187-202, έδω σ. 198.

33. Υπάρχει η άποψη ότι: «η θρησκευτική διδασκαλία στην ελληνική εκπαίδευση έχει ως άφετηρία τη συνταγματική έπιταγή για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών» Η. Ρεράκης, *Διδακτικές προσεγγίσεις του μαθήματος των Θρησκευτικών*, Ύπηρεσία εκδόσεων Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2003, σ. 3. Βλ. επίσης Άρθρο 16 § 2 του Έλληνικού Συντάγματος: «Η παιδεία αποτελεί βασική άποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ήθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Έλλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους πολίτες». Βλ. επίσης Άρθρο 3 του Έλληνικού Συντάγματος: «Έπικρατούσα θρησκεία είναι η θρησκεία της Ανατολικής Όρθόδοξης Έκκλησίας του Χριστού». Ένδιαφέρον δέ, παρουσιάζει και σχετική έρευνα του Pew Center, που δημοσιεύθηκε το 2017, σύμφωνα με την οποία όσες/-οι δηλώνουν Χριστιανοί Όρθόδοξοι στην Ελλάδα άντιπροσωπεύουν το 90% του πληθυσμού· βλ. “Religious belief and national belonging in Central and Eastern Europe”, *Pew Research Center Report*, pewresearch.org [20.7.2023].

στις θρησκείες και τοὺς θρησκευτικούς πολιτισμούς· μία γνώση ποὺ εἶναι σὲ θέση, μὲ ἐπιστημονικὴ ἐπάρκεια, ἐγκυρότητα και εὐρύτητα, νὰ ἐξασφαλίζουν τὰ θεολογικά τμήματα τῆς χώρας και εἰδικώτερα τὰ τμήματα Κοινωνικῆς Θεολογίας.

Ὁ εὐρύτερος διάλογος γιὰ τὸ θέμα τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος δὲν φαίνεται νὰ διεξάγεται σὲ κλίμα συνεννόησης και δημιουργικοῦ, ἐπιστημονικοῦ διαλόγου. Δὲν λείπουν δηλαδὴ οἱ ἐκατέρωθεν χαρακτηρισμοὶ και οἱ ἀνάλογες ὀχρώσεις πίσω ἀπὸ συλλογικότητες ποῦ, ὁργανωμένα πλέον, προωθοῦν τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη ἄποψη. Ἀλλὰ και στὸ πεδίο τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας-Κράτους ἢ ἄλλως τῶν ἐπίσημων θείων καθιδρυμάτων μὲ τὸ Κράτος, φαίνεται πὼς ὑπάρχει ἡ πρόθεση ἢ ἔστω ἡ διάθεση γιὰ μονομερεῖς ἐνέργειες, οἱ ὁποῖες προκαλοῦν ἀντιδράσεις και ὑπονομεύουν, ἂν ὄχι ἀπαξιῶνουν συνολικά, τὴ σημαντικὴ ὑπόθεση τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης και ἀγωγῆς³⁴. Ἀποτελεῖ μάλιστα κοινὸ τόπο ἡ παρατήρηση πὼς: «Ἡ σημερινὴ ἐκπαίδευση προάγει ἓνα εἶδος τεχνοκρατικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ νεκρώνει τὸν ἄνθρωπο»³⁵. Παρατηροῦνται δὲ «τάσεις ἐπιβολῆς [...] τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ποὺ διακρίνεται γιὰ τὸν ἀτομισμὸ και τὸν κοινωνικὸ δαρβινισμό, τὴν τεχνοκρατικὴ ἐξειδίκευση και τὸν ὕλιστικὸ ἢ ἡδονοθηρικὸ ὑπερκαταναλωτισμὸ»³⁶.

Τόσο στὸ πεδίο τῆς ἔρευνας ὅσο και στὴν ἴδια τὴν ἐκπαιδευτικὴ πράξη, εἰδικὰ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ θρησκευτικὸ μάθημα, διαπιστώνονται ἐπιρροὲς και ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν ὡς ἄνω πραγματικότητα. Ἡ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴ συμβολὴ τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος στὴ διαπολιτισμικὴ ἢ πολυπολιτισμικὴ ἐκπαίδευση, ἔχει ἤδη ξεκινήσει³⁷. Δὲν θὰ ἦταν δὲ ἄστοχο νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἡ συνολικὴ ἀποσπασματικότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴ μας ἔχει σίγουρα ἐπηρεάσει και ζητήματα

34. Ἀναιρεῖται ἔτσι ἡ ἀρχὴ τῆς δημιουργικῆς συνύπαρξης Θεοῦ και Κόσμου, Ἐκκλησίας και Κοινωνίας, μὲ τάσεις αὐτονόμησης τῶν τελευταίων. Τὰ ὡς ἄνω μεγέθη ὀφείλουν νὰ: «βρίσκονται σὲ διακριτὴ ἐνότητα και ποτὲ σὲ ἀπόσταση ἢ διαίρεση»· Κ. Κωτσιόπουλος, *Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ὁ.π., σ. 661.

35. Βλ. Bisera Jevtic, R. Stosic, «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν στὴν σερβικὴ ἐκπαίδευση», *Θεολογία* 85, 3 (2014), σ. 226.

36. Κ. Κωτσιόπουλος, *Ἀνάλεκτα Κοινωνιολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ὁ.π., σ. 217.

37. Γιὰ τὴ διαπολιτισμικὴ ἐκπαίδευση βλ. ἐνδεικτικὰ Εὐῆ Μάρκου, «Σύντομος ὁδηγὸς διαπολιτισμικῆς ἐκπαίδευσης», *Πολύδρομο* 4 (2011), σσ. 33-36· Μιχ. Δαμανάκης, *Ἡ ἐκπαίδευση τῶν παλλινოსτούντων και ἄλλοδαπῶν μαθητῶν στὴν Ἑλλάδα*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2002.

σάν αυτό τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης, γεγονὸς ποὺ δυσκολεύει τὴν ἐξεύρεση βιώσιμων, ὀλοκληρωμένων καὶ ἀποτελεσματικῶν προτάσεων καὶ λύσεων. Ἡ ἐξιδανίκευση δὲ τοῦ ὡς ἄνω διαλόγου, χάριν καὶ μόνον τοῦ διαλόγου, μᾶλλον ἀπομακρύνει τὴν ἴδια τὴν ἐκπαιδευτικὴ καὶ ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς μαθητὲς καὶ τὶς ἀνάγκες τοὺς.

Στὸ πλαίσιο μιᾶς πραγματικῆς ὠφέλιμης γιὰ τὴν κοινωνία, διαπολιτισμικῆς ἐκπαίδευσης, τὸ θρησκευτικὸ μάθημα ὡς σημαντικό –κατὰ τὴ γνώμη μας– στοιχεῖο ἐνὸς εὐρύτερου τέτοιου προγράμματος, ἴσως νὰ μὴν πρέπει νὰ ὑπηρετεῖ στενὰ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μεθοδολογικὴ σχολή, πολὺ δὲ περισσότερο ἰδεολογικὲς ἢ πολιτικὲς σκοπιμότητες³⁸. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν θέσεων τοῦ ἐπιτηδευμένου σχετικισμοῦ, τοῦ πολιτισμικοῦ ὕβριδισμοῦ καὶ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ μόνον σύγχυση καὶ ἐν τέλει ἀδιαφορία γιὰ τὸ θρησκευτικὸ μάθημα μποροῦν νὰ προκαλέσουν³⁹. Ἀκόμη περισσότερο, καθὼς ἡ διαπολιτισμικὴ ἐκπαίδευση φαίνεται πῶς: «[...] στοχεύει στὴν ἐκπαίδευση τῶν “γηγενῶν” καὶ “ἀλλοδαπῶν” μαθητῶν/τριῶν, ἐνῶ οἱ προθέσεις τῆς ἀφοροῦν τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας καὶ ὄχι μόνον στὸν χῶρο τοῦ σχολείου»⁴⁰.

Ὑπάρχει ἡ ἄποψη πῶς ἡ βιωματικὴ μάθηση χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Παιδαγωγικὴ ἐπιστῆμὴ «γιὰ νὰ θεραπευτεῖ τὸ κενὸ ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια στὴν Παιδεία, μὲ τὴν ἄκρατη καὶ γενικευμένη καὶ ἡγεμονικὴ χρῆση τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τῆς γνωσιολογίας»⁴¹. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη φαίνεται πῶς ἐπηρεάζει καὶ τὸ θρησκευτικὸ μάθημα, μὲ δεδομένες διαφορετικὲς ἐκτιμήσεις γύρω ἀπὸ τὴν οὐσία καὶ τὴν πράξη τῆς λεγόμενης «βιωματικότητας». Εἰδικὰ τὸ στοιχεῖο τῆς βιωματικότητας στὴν ἐκπαίδευση ὡς «βιωματικὴ ἐμπειρία τῶν μορφωτικῶν ἀγαθῶν»⁴²

38. Γιὰ τὶς κυρίαρχες ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὸ σύγχρονο ΜτΘ στὴν Ἑλλάδα βλ. ὁ.π., σσ. 339 κ.έ.

39. Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἡ ἄποψη πῶς ἡ διαπολιτισμικὴ ἐκπαίδευση ἐμπεδώνεται στὸν συνδυασμὸ διαπολιτισμικότητας, δημοκρατίας, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ταυτότητας, ἀναγνωρίζοντας τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ταυτότητες δὲν εἶναι στατικές. Βλ. C. A. Torres, “Democracy, education and multiculturalism: Dilemmas of citizenship in a global world”, *Comparative Education Review* 42, 4 (1998), σ. 436.

40. Εὐη Μάρκου, ὁ.π., σ. 33.

41. Ἡ. Περάκης, «Θρησκευτικὰ χωρὶς βιωματικότητα: τὸ νέο ὕπουλο ἐργαλεῖο τῆς οὐδετεροθρησκείας», *petheol.gr* [12.6.2023].

42. Κ. Κωτσιόπουλος, *Ἀνάλεκτα Κοινωνιολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ὁ.π., σ. 224.

φαίνεται πώς αποτελεί και τη βάση για την αποσυμπίεση τῶν νεανικῶν παρορμήσεων και ὑπερβολῶν, μὲ ταυτόχρονο σεβασμὸ ἀπὸ πλευρᾶς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ τῆς διαφορετικότητος κάθε ἐκπαιδευομένου⁴³.

Γιὰ παράδειγμα, ἐκφράζονται φόβοι πὼς οἱ Χριστιανοὶ μαθητές, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἀλλόθρησκους συμμαθητές τους, φαίνεται νὰ ὠθοῦνται ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀπὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα σὲ ἀποστασιοποίηση ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ τους πίστη καὶ τὴ θρησκευτικὴ ἀναφορὰ τῶν οἰκογενειῶν τους⁴⁴. Ἐντοπίζεται δηλαδὴ μία μονομέρεια σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν σεβασμὸ στὴ διαφορετικότητα, ποὺ φαίνεται νὰ ἐμπεδώνεται μόνον ὅταν σχετίζεται μὲ ἀλλοδόξους ἢ ἀλλοθρήσκους. Ἐντοπίζεται δὲ καὶ ἡ τάση νὰ χαρακτηρίζεται ἄκριτα ὡς «προσηλυτισμός» ὅτιδήποτε συνδέεται μὲ τὶς παραδοσιακὲς διδασκαλίες τῶν θρησκειῶν⁴⁵. Οἱ θεωρήσεις καὶ ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὸ «οὐδετερόθρησκο» κράτος ἐνεργοποιοῦν τὴν ὡς ἄνω τάση.

Βέβαια, τέτοιου εἴδους τομὲς στὸ κράτος καὶ τὴ διοίκηση προκύπτουν μέσα ἀπὸ ἐπαναστατικὴ κατάσταση, ὅπως καὶ ἡ Ἱστορία μᾶς διδάσκει (Γαλλία, πρ. Ε.Σ.Σ.Δ.). Ἄς μὴ λησμονοῦμε λοιπὸν πὼς στὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξε τέτοια κατάσταση τὸ 1821, μὲ σαφέστατες ἀναφορὲς καὶ ἐπίκληση τῆς θρησκευτικῆς ἀναφορᾶς τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων⁴⁶. Ἡ μετανεωτερικὴ ἀποδόμηση, μέσῳ τῆς προώθησης τῆς «κουλτούρας τῆς ἀκύρωσης», φαίνεται πὼς βρίσκει ἀντιστάσεις, καθὼς ἀκόμη καὶ σήμερα, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ποιοτικὴ ἀνάλυση ἐμπειρικῶν δεδομένων

43. Ὁ.π. Σημαντικὴ κρίνεται καὶ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ μάθηση: «μετατρέπεται σὲ κοινωνικὴ θεσμικὴ διαδικασία ἢ ὁποία συντελεῖται μέσα σὲ ἓναν τυπικὸ κοινωνικὸ θεσμό» βλ. Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη, *Κοινωνιολογία τῆς Ἑκπαίδευσης*, ἐκδ. Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 172.

44. Ἡ. Περάκης, ὁ.π.

45. Βλ. ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὸ θέμα: “Proselytism and religious freedom in the 21st century”, *Report of the Georgetown Symposium*, 3/3/2010, Berkley Center for Religion, Peace and World Affairs, Georgetown University· D. W. Snook, M. J. Williams, J. Horgan, “Issues in the Sociology and Psychology of Religious Conversion”, *Pastoral Psychology* 68, 2 (2019), σσ. 223-240. Ἐνδιαφέρον δὲ ἔχει καὶ ἡ ἄποψη ποὺ τοποθετεῖ τὸν ὅρο τοῦ «προσηλυτισμοῦ» ἀποκλειστικὰ στὸν χῶρο τῶν «νέων θρησκευτικῶν κινημάτων» καὶ τῆς τάσης τους νὰ ἐπεκτείνουν τὴν ἐπιρροή τους σὲ κοινωνίες καὶ κοινότητες μὲ σαφῆ ἀναφορὰ σὲ παραδοσιακὲς θρησκευτικὲς διδασκαλίες· βλ. D. Snow, R. Machalek, “The Sociology of Conversion”, *Annual Review of Sociology* 10 (1984), σσ. 167-190.

46. Βλ. ἐνδεικτικὰ Κ. Χολέβας, *Τὸ 1821 σήμερα. Τὰ μηνύματα τοῦ 1821 καὶ τὰ σύγχρονα ἐθνικὰ θέματα*, ἐκδ. Ἀρχονταρίκι, Αθήνα 2020.

τῆς κοινωνικῆς ἔρευνας, εἰδικὰ οἱ Ἕλληνες σὲ μεγάλο ποσοστὸ θεωροῦν ἀκόμη τὴν Ὁρθόδοξη χριστιανικὴ πίστη σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς ἐθνικῆς καὶ πολιτιστικῆς τους ταυτότητας⁴⁷.

Ἐπίλογος

Ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, ἡ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση ἀποτελεῖ ἰδιαίτερα σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς γενικώτερης ὑπόθεσης τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας. Σύμφωνα καὶ μὲ τὸ Σύνταγμα⁴⁸, ἀποτελεῖ –ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖ– οὐσιαστικὰ ἀποκωδικοποίηση τῶν θρησκευτικῶν βιωματικῶν προσλαμβανουσῶν ποὺ ἔχουν οἱ μαθητὲς στὴν καθημερινότητά τους, στὴ ζωὴ τους ἔξω ἀπὸ τὸ σχολεῖο καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα. Τὸ βιωματικὸ στοιχεῖο δηλαδὴ βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης, καθὼς ἡ ἴδια ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ ἐμπειρία καὶ βίωμα⁴⁹. Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ ἄποψη ὅτι οἱ λεγόμενες «Τεχνολογίες Ἐπικοινωνίας καὶ Πληροφοριῶν» εἶναι σὲ θέση νὰ ἀναδείξουν τὸ θρησκευτικὸ μάθημα καὶ νὰ διευκολύνουν τὴ μάθηση, συμβάλλοντας στὴν καλύτερη καὶ ἀποδοτικώτερη παρουσίαση τῆς ὕλης⁵⁰. Ἡ δὲ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση δύναται νὰ ὠφεληθεῖ καὶ νὰ ἐμπλουτισθεῖ καὶ μεθοδολογικὰ μέσα ἀπὸ ἓναν ἔντιμο καὶ παραγωγικὸ διάλογο ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς-ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες, ἀνάμεσα στὴν Κοινωνιολογία καὶ τὴ Θεολογία κ.λπ.

Ἡ πρόσφατη πανδημικὴ κρίση ἐπέβαλε συγκεκριμένες ἀλλαγές στὴν κοινωνικὴ ζωὴ (καὶ στὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασίαν), οἱ ὁποῖες φαίνεται πὼς παρουσιάζουν τάσεις κανονικοποίησης, λόγῳ τοῦ χαμηλοῦ τους κόστους. Ἡ παρακολούθηση λ.χ. διαδικτυακῶν μαθημάτων μέσῳ ψηφιακῆς «τράπεζας» ὀπτικοακουστικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ὕλικου, ἴσως νὰ

47. "Religious belief and national belonging in Central and Eastern Europe", Pew Research Center Report, 10/5/2017, pewresearch.org [20.11.2023].

48. Ἄρθρο 16 §2 τοῦ Ἑλληνικοῦ Συντάγματος.

49. Βλ. Κ. Κωτσιόπουλος, *Ἀνάλεκτα Κοινωνιολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ὅ.π., σ. 224.

50. Βλ. σχετικὰ Βασιλικὴ Μητροπούλου, *Ἐκπαιδευτικὲς τεχνολογίες στὸ σύγχρονο σχολεῖο. Ἐφαρμογὲς στὴ Θρησκευτικὴ Ἀγωγή*, ἐκδ. Ostrakon, Θεσσαλονίκη 2014· ἡ ἴδια, *Οἱ τεχνολογίες τῆς πληροφορίας καὶ τῶν ἐπικοινωνιῶν στὴν διδακτικὴ τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν*, ἐκδ. Ostrakon, Θεσσαλονίκη 2015.

υποβαθμίζει τελικά τὸν σημαίνοντα ρόλο τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας καθὼς καὶ τῆς ὑπόθεσης τῆς παιδείας γενικώτερα. Ὅρθα ἐπισημαίνεται δὲ πῶς: «Ἡ ψηφιοποίηση τῆς ζωῆς μας μέσω τῆς ἀναγκαίας κατάστασης τῆς τηλεργασίας καὶ τῆς τηλεεκπαίδευσης δημιουργεῖ ἕναν εἰκονικὸ κόσμο ποὺ μακροπρόθεσμα λειτουργεῖ ἐναντίον τοῦ πραγματικοῦ κόσμου καὶ τῆς ρεαλιστικῆς ζωῆς»⁵¹.

Δεδομένου δὲ ὅτι: «ὁ εἰκονικὸς πολιτισμὸς ἀναζητᾷ νὰ θεμελιώσῃ, εἶναι ἓνα χωροταξικὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῆς διαπροσωπικῆς καὶ τῆς ἐξ ἀποστάσεως ἐπικοινωνίας ἐξαλείφεται»⁵², παρατηρεῖται ἡ ἀνάπτυξη ἐνὸς ιδιότυπου τεχνοκρατικοῦ μονοφυσιτισμοῦ, βάσει τοῦ ὁποῖου διαχωρίζεται σὲ ἀπόλυτο βαθμὸ τὸ «θεῖο» ἀπὸ τὸ «ἀνθρώπινο/ἐπιστημονικόν», ἀνακυκλώνοντας τὴ σχολαστικὴ θεωρία τῆς «διπλῆς ἀλήθειας»⁵³.

SUMMARY

Theology as a Contribution to the Field of Social Sciences: Its Relationship with Education and Dialogue with Sociology

By Nikolaos A. Denaxas, *Assist. Professor*
National and Kapodistrian University of Athens

The main objective of this paper is to highlight in the public-academic debate the important role and special contribution of Theology in the field of social sciences, with an emphasis on the need to strengthen cultural identity which in turn, ensures social cohesion and peace. In addition, reference will be made to the relationship between Theology and education. We will also discuss the terms, conditions and quality of the necessary dialogue between the science of Theology and Sociology, in the perspective of the consolidation of interdisciplinarity, given the effect of the deconstructive and aggressive revisionist tendency of postmodernity.

51. Κ. Κωτσιόπουλος, «Κοινωνία τῆς διακινδύνευσης καὶ πανδημία», *romfea.gr* [2.8.2023].

52. Β. Γαϊτάνης, *Ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία στὴν κοινωνία*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2008, σ. 116.

53. Σπ. Τσιτσίκος, *Θρησκεία καὶ Ἐπιστήμη*, ὁ.π., σ. 431.